

Istoria îndelungată a stoicismului, care începe în secolul IV a. Chr. odată cu întemeietorul școlii stoice, Zenon din Kition, și se încheie în secolul II p. Chr. odată cu împăratul-filozof Marcus Aurelius, ne este cunoscută atât prin informații și mărturii indirecte, furnizate de autori greci și latini mai târzii (pentru primele două perioade – stoicismul vechi și cel mediu), cât și prin texte în versiuni integrale ori prin rezumate consistente (pentru stoicismul târziu sau „imperial“, cea de-a treia perioadă de dezvoltare a gândirii stoice). Influența celor mai de seamă reprezentanți ai curentului filozofic stoic – Zenon, Cleanthes, Chrysippos, apoi Panaitios, Hekaton și Poseidonios și, în sfârșit, Seneca, Epictet și Marcus Aurelius – nu s-a mărginit la Antichitatea greco-romană, ci s-a făcut simțită în mod pregnant până după mijlocul secolului al XVII-lea, iar celebra ediție *Stoicorum Veterum Fragmenta*, realizată de eminentul profesor și filolog clasic german Hans von Arnim și tradusă acum în limba română, a contribuit decisiv la reconstituirea mozaicului de fragmente prin care astăzi doctrina stoică ne este accesibilă în toată bogăția și amploarea ei.

Hans von Arnim (1859–1931), eminent profesor și filolog clasic german. A studiat filologia clasică la Universitatea din Greifswald și tot aici a obținut doctoratul, cu teza *De prologorum Euripideorum arte et interpretatione* (1882). Între 1881 și 1888 a predat la gimnaziul din Elberfeld și Bonn. În 1886 a primit un post la Universitatea din Halle, iar în 1893 a devenit profesor titular la Universitatea din Rostock. A preluat în 1900 Catedra de filologie greacă a Universității din Viena, la conducerea căreia i-a urmat lui Theodor Gomperz. S-a mutat în 1914 la proaspăt înființata Universitate din Frankfurt, apoi s-a întors, în 1921, la Viena, unde s-a stins din viață. Scrieri: *Stoicorum Veterum Fragmenta* (*Fragmentele stoicilor vechi*, 3 volume, 1903–1905); *Sprachliche Forschungen zur Chronologie der Platonischen Dialoge* (1912); *Platos Jugenddialoge und die Entstehungszeit des Phaidros* (1914); *Xenophons Memorabilien und Apologie des Sokrates* (1923); *Die drei aristotelischen Ethiken* (1924); *Zur Entstehungsgeschichte der aristotelischen Politik* (1924); *Die Entstehung der Gotteslehre des Aristoteles* (1931); *Zwölf Tragödien des Euripides* (1931) ș.a.

Filotheia Bogoiu (n. 1978) este doctor în filozofie al Universității din București, cu o teză despre etica lui Aristotel. Până în prezent a mai tradus, în colaborare, din Immanuel Kant și Pierre Abélard și a participat la traducerea textelor teologice latine din ediția Leibniz, *Opere*. Pregătește pentru tipar prima traducere în limba română a *Eticii eudemice* a lui Aristotel.

Cristian Bejan (n. 1975) este licențiat în filologie clasică (1997), absolvent de master în filozofie antică și medievală (2006) și doctor în filozofie (2010) al Universității „Babeș-Bolyai“ din Cluj-Napoca cu o teză intitulată „Preocuparea de sine în filozofia stoică“. A mai tradus din Sfântul Augustin, Sfântul Toma din Aquino, Lactanțiu, Marcus Aurelius.

FRAGMENTELE
STOICILOR VECHI
HANS VON ARNIM (ED.)

ZENON
ȘI DISCIPOLII LUI ZENON

Traducere și note de
Filotheia Bogoiu și Cristian Bejan

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Georgeta-Anca Ionescu
Coperta: Angela Rotaru
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Florina Vasiliu, Dan Dulgheru

Tipărit la Livco Design

© HUMANITAS, 2022, pentru prezenta ediție

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Fragmentele stoicilor vechi: Zenon și discipolii lui Zenon / ed.: Hans von Arnim;
trad. și note de Filotheia Bogoiu și Cristian Bejan. – București: Humanitas, 2022

ISBN 978-973-50-7464-7

I. Arnim, Hans von (ed.)

II. Bogoiu, Filotheia (trad.)

III. Bejan, Cristian (trad.)

1

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0723 684 194

NOTA TRADUCĂTORILOR

Istoria multiseclară a școlii stoice, care începe cu Zenon din Kition (334?–262? a.Chr.) și se încheie cu împăratul-filozof Marcus Aurelius (121–180 p.Chr.), este în mod tradițional împărțită în trei perioade, dintre care numai cea de-a treia ne este astăzi cunoscută prin texte în versiuni integrale sau prin rezumate consistente, pe când despre primele două nu dispunem decât de informații indirecte, furnizate de autori mai târzii (Cicero, Plutarh, Sextus Empiricus, Galenos, Diogenes Laertios ș.a.).

Stoicismul vechi este ilustrat, succesiv, de Zenon și de discipolii săi: Ariston din Chios, Herillos din Carthagina, Dionysios din Herakleia, Persaios din Kition; apoi de succesorul lui Zenon la conducerea școlii – Cleanthes din Assos (331?–232 a.Chr.) – și de elevul său Sphairos din Bosphor; în sfârșit, de urmașul lui Cleanthes, Chrysippos din Soloi (281?–205? a.Chr.), considerat al doilea fondator al stoicismului, sub conducerea căruia s-a produs dezvoltarea sistematică a doctrinei stoice, urmat de Zenon din Tarsos, Diogenes din Babylon (de fapt din Seleukia) și Antipatros din Tarsos.

Stoicismul mediu, marcat de o anumită relaxare a rigorismului inițial, consecință a interesului pentru problemele practice, dar și de un impact crescând asupra vieții intelectuale și chiar politice a Romei republicane, i-a avut drept figuri dominante pe Panaitios din Rhodos (cca 185–110 a.Chr.), Hekaton din Rhodos, Dionysios din Kyrene, Mnesarchos din Atena și

mai ales pe Poseidonios din Apameia (cca 135–51 a.Chr.), un spirit enciclopedic a cărui vastă operă de filozof, mistic, istoric, geograf și naturalist a reprezentat una din cele mai ample tentative elenistice de împăcare a spiritului grec cu cel oriental.

Stoicismul târziu, dezvoltat în spațiul Romei imperiale și caracterizat de separarea dintre direcția studiilor „savante”, de adâncire a aspectelor teoretice ale doctrinei prin întoarcerea la tradiția lui Chrysippos (Areios Didymos, Herakleitos, Kleomedes, Cornutus, Hierokles), și curentul „popular-filozofic”, reprezentat de Musonius Rufus, Dion din Prusa, Seneca (secolul I), Epictet și Marcus Aurelius (secolul II), a căror orientare spre eliberarea energiilor eticii individuale și spre problematica mântuirii a furnizat multe puncte de tangență cu începuturile gândirii creștine.

Prin prezenta ediție dorim să oferim publicului român interesat de filozofie unul dintre cele mai valoroase instrumente de studiu al patrimoniului gândirii grecești – lucrarea *Stoicorum Veterum Fragmenta* (1903–1905), prin care Hans von Arnim a realizat reconstituirea operelor pierdute ale stoicismului vechi. La mai bine de un secol de la apariție, culegerea lui Arnim își păstrează relevanța și actualitatea, pe care lucrările autorilor ce au încercat să reia aceeași tematică (A. Long, D. Sedley, 1987, *The Hellenistic Philosophers*, 2 vol.; M. Isnardi Parente, 1989, *Gli stoici. Opere e testimonianze*; K. Hüsler, 1987, *Die Fragmente zur Dialektik der Stoiker*, 4 vol.; R. Radice, 1998, *Stoici antichi*; R. Dufour, 2004, *Chrysippe, œuvre philosophique*) nu le-au pus în umbră, dovadă fiind utilizarea până în zilele noastre a clasificării și a numeroștii introduse de Arnim pentru fragmentele stoicilor.

Urmând structura culegerii lui Arnim, acest prim volum este dedicat fondatorului școlii stoice, Zenon din Kition, și discipolilor săi, iar următoarele două volume vor fi dedicate lui Chrysippos. Primul volum începe cu prefața latinească a lui Hans von Arnim – de fapt, o micromonografie dedicată celor mai

dificile probleme ale surselor filozofiei lui Chrysippos, în care perspicacitatea, spiritul critic și precizia neegalată ale demonstrațiilor dau o impresionantă mărturie despre nivelul filologiei clasice germane aflate la apogeul înfloririi sale. În ediția de față reproducem, în traducere românească, fragmentele esențiale ale acestei prefețe generale alcătuite de Arnim.

Traducerea și adnotarea textelor lui Zenon, precum și traducerea fragmentelor din prefața lui Armin și a fragmentelor în versuri din cuprinsul prezentului volum au fost realizate de Filotheia Bogoiu, iar traducerea textelor discipolilor lui Zenon, de Cristian Bejan. Ediția originală după care s-a realizat traducerea este: *Stoicorum Veterum Fragmenta. Volumen 1 – Zeno et Zenonis discipuli*, collegit Ioannes ab Arnim, Lipsiae, in aedibus B.G. Teubneri, 1905.

Amintim, de asemenea, că traducerea de față a apărut în ediție bilingvă greco/latină–română, însoțită de studiu introductiv și note, la Editura Humanitas, în anul 2016.

Traducătorii le mulțumesc profesorilor Andrei Cornea și Victor Cojocaru pentru lectura atentă și controlul științific al întregii lucrări. La solicitarea noastră, profesoarele Margareta Sfirșchi și Ioana Munteanu au sugerat cu generozitate soluțiile a numeroase pasaje dificile; în dubla calitate de filolog clasic și redactor de carte, Georgeta-Anca Ionescu a contribuit substanțial la ameliorarea stilistică și de conținut a volumului. Tuturor le exprimăm și pe această cale recunoștința noastră.

Mulțumim, de asemenea, Editurii Humanitas, care a sprijinit cu generozitate atât apariția ediției bilingve, cât și a prezentei ediții destinate publicului larg.

F. B. și C. B.

PREFAȚĂ (selecțiuni)

Cel care, în anul 1886, m-a îndemnat să culeg fragmentele stoicului Chrysippos a fost ilustrul Usener; și tot el mi-a indicat calea și metoda cu care trebuie abordată o întreprindere atât de dificilă. S-a întâmplat apoi ca Societatea Filozofică din Göttingen să ofere un premiu pentru culegerea fragmentelor etice, politice și teologice ale întemeietorilor școlii stoice, Zenon, Cleanthes, Chrysippos, și ale discipolilor lor. Întrucât culegerea fragmentelor lui Zenon și Cleanthes fusese deja realizată de Wellmann și Wachsmuth sub o formă căreia nu i se putea adăuga nimic semnificativ, mi-am orientat toate eforturile spre Chrysippos, care fusese neglijat până atunci, încercând să strâng laolaltă toate fragmentele operei sale, și nu doar pe cele etice, politice și teologice. După ce, într-un sfârșit, respectivul florilegiu a fost alcătuit și distins cu premiul Societății Filozofice din Göttingen, am început să îmi lărgesc lucrarea așa încât ea să-i cuprindă nu doar pe Zenon și Cleanthes, ci și pe stoicii mai puțin însemnați anteriori lui Panaitios. Iar în această privință am depus multe eforturi pentru a nu lăsa nimic deoparte, dar nu i-am putut relua pe toți autorii pe care îi parcursesem pentru ediția fragmentelor lui Chrysippos. Și astfel fragmentele lui Chrysippos și ale discipolilor săi conținute în volumele II și III ale acestei lucrări au fost culese de mine după o atentă lectură a autorilor; pe când culegerea fragmentelor lui Zenon și Cleanthes, cuprinsă în volumul I, a fost preluată din cea editată de Wellmann,

Wachsmuth și Pearson (*The Fragments of Zeno and Cleanthes*, London, 1891), pentru a o încadra în planul general al lucrării și, pe cât mi-a stat în putere, pentru a o completa și a o corecta. Socot că este un prilej potrivit pentru a le aduce acestor savanți cuvenitele mulțumiri.

Așadar, în lucrarea de față am schițat un tablou pe cât am putut de precis și complet al filozofiei lui Chrysippos, iar lui Zenon și Cleanthes le-am atribuit numai cele cuprinse în sursele care îi citează nominal. Căci lucrurile stau astfel: forma sub care se înfățișa doctrina stoică în vremea Imperiului Roman o putem ilustra prin numeroase mărturii, iar ea depinde în întregime de autoritatea lui Chrysippos. Cât privește însă conținutul doctrinei lui Zenon și Cleanthes, acesta poate fi reconstituit doar dacă sursele care-i menționează nominal sunt atent comparate atât cu filozofia lui Chrysippos, cât și cu cea a lui Poseidonios, cu teoriile socratice și cu cele avansate de predecesorii academici ai lui Zenon. Or nu am voit – și nici nu îmi stătea în putere – să întreprind o asemenea muncă titanică; tot ceea ce mi-am propus a fost să așez fundamentele pe care să se sprijine cercetările ulterioare în această direcție. Căci am alcătuit această culegere de fragmente doar pentru a înlesni accesul la substanța propriu-zisă a tradiției. În schimb, cele ce nu pot fi extrase din acest material decât prin analize de finețe și mai ales cele care nu se sprijină în final decât pe ipoteze oricât de verosimile am socotit că nu-și au locul într-o culegere de acest fel. Așa stând lucrurile, filozofia lui Zenon și Cleanthes nu poate fi înțeleasă pornind doar de la lectura fragmentelor; acest lucru este posibil în ce-l privește pe Chrysippos. Cuprinsul primului volum va fi deci clarificat prin celelalte două care-i urmează.

Despre metoda urmată în aceste două volume voi avea mai multe de spus, în schimb despre cea aplicată în ansamblul lucrării mai am de adăugat doar câteva detalii. Ordinea frag-

mentelor am stabilit-o pretutindeni, chiar și la filozofii minori, pornind de la structura doctrinei, care nu poate fi înțeleasă decât pe baza ultimelor două volume. Pentru Zenon, Cleanthes și Chrysippos am alcătuit câte un index prin care diversele fragmente sunt raportate la cărțile ale căror titluri le sunt atașate.

Am urmat acest procedeu deoarece am vrut să descriu cu cât mai mare acuratețe sursele doctrinei filozofilor. Mărturiile referitoare la viața, obiceiurile și stilul filozofilor le-am pus pretutindeni înaintea preceptelor și fragmentelor. Maximele (*ἀποφθέγματα, χρείας*), acolo unde ele există în număr mare, le-am așezat după fragmente. Adnotările critice le-am alcătuit astfel încât să pun în evidență lecțiunile bazate pe conjecturi ale erudiților sau pe cele noi, propuse de mine. În afară de acestea am însemnat acele variante de lecțiuni din edițiile critice care păreau să modifice sensul teoriilor tratate în fragmente. Pentru stabilirea textelor lui Diogenes Laertios m-am folosit de exemplarele pe care Hermann Diels și Edgar Martini au avut bunăvoința să mi le pună la dispoziție. Acolo unde aparatul critic lipsea, l-am elaborat eu însumi pe cât am putut, pentru a elimina locurile corupte din text.

Fragmentele lui Herillos, Dionysios Metathemenos, Persaios și Sphairos, incluse în primul volum, sunt foarte puține la număr și nici nu ne putem aștepta că vor fi descoperite mai multe în viitor. Căci prestigiul acestora a fost de scurtă durată. Iar cei care se folosesc de scrierile unor astfel de autori obișnuiesc să le citeze numele pentru a da impresia că stăpânesc doctrina. Mai numeroase sunt fragmentele rămase de la Ariston din Chios, deși Panaitios și Sosikrates au spus că în afară de epistole nu au existat nici un fel de cărți scrise de el. Dar în nici unul dintre fragmentele strânse de mine nu poate fi vorba de Ariston din Keios, peripateticul. Ele se referă în parte la doctrina lui Ariston din Chios, care, chiar dacă nu va fi existat nici o carte scrisă de el, putea fi cunoscută stoicilor, și cu atât mai mult

adversarilor acestora, din lucrările lui Chrysippos în care era combătut, iar în parte sunt vorbe de duh ce trebuie atribuite aceluiași Ariston din Chios, și nu lui Ariston din Keios. Căci atât mărturia lui Stobaios însuși, cât și biografia lui Laertios în care sofismele sunt comparate cu pânzele de păianjen ne spun despre culegerea de ὁμοιώματα de care s-a folosit Stobaios sau autorul florilegiului mai vechi că ar face referire la Ariston din Chios. Se pare însă că numeroase teze ale lui Ariston au fost consemnate în scrierile discipolilor săi, din care Seneca a putut extrage acea amplă narațiune din epistola 94 (n. 359). Iar din aceste teze și comentarii au putut fi culese de către alții și acele comparații (ὁμοιώματα).

În volumele II și III am strâns fragmentele și mărturiile doctrinare împreună cu mărturiile referitoare la doctrina stoicilor în general, în așa fel încât să prezint cât mai complet acea formă sub care se înfățișa doctrina în perioada imperială. Iar prin tipul de caractere am diferențiat trei feluri de pasaje, după cum urmează: prin caractere drepte și mari am redat fragmentele lui Chrysippos însuși, adică pasajele în care se păstrează chiar cuvintele sale; prin caractere oblice de aceeași dimensiune, pe cele care provin din teoriile susținute de Chrysippos, cu menționarea numelui filozofului, sau care pot fi puse în legătură cu ele; în sfârșit, cu caractere mărunte, pe cele care pot părea utile în vreun fel pentru cunoașterea doctrinei sale. Și îi avertizez pe cititori să nu considere că toate cele pe care le-am strâns sub acest al treilea tip de caractere le consider a fi fragmente veritabile și proprii ale lui Chrysippos; ci eu socot că toate acestea au o anumită legătură cu doctrina lui. Căci nimeni nu ar putea susține că acolo unde sursele nu spun nimic despre Chrysippos însuși noi nu am fi totuși interesați și de cele susținute de alți filozofi care au plecat de la doctrina lui, servindu-se de aceasta drept fundament. Am vrut așadar să le ofer un material util celor care, plecând de la fragmentele însele și de la mărturiile

despre doctrina lui Chrysippos, ar vrea să îi cerceteze filozofia folosind și unele mărturii mai obscure. Iar dintre mărturiile referitoare la acele teorii despre care aveam suficiente relatări deja culese, pe măsură ce găseam mai multe, le-am omis cu bună știință pe cele care nu conțineau nimic nou și nici nu păreau memorabile prin ceva. În schimb, pe cele folosite pentru o cunoaștere mai aprofundată a filozofiei lui Chrysippos am vrut, ce-i drept, să le culeg pe toate; iar dacă am omis vre-una am făcut-o fără voie. Nu a fost însă posibil ca toate mărturiile cu privire la același aforism să fie redată într-un singur capitol, deoarece pasajele surselor se referă frecvent la lucruri extrem de diverse, la a căror separare și distribuire în diverse capitole se opunea necesitatea de a păstra conexiunea ideilor din sursa însăși. [...]

Despre principalele surse ale filozofiei lui Chrysippos

Pentru a putea folosi în mod adecvat culegerile de mărturii pe care le-am propus în volumele II și III, este de maximă importanță ca cercetătorii filozofiei lui Chrysippos să-și facă o opinie corectă despre natura fiecăreia dintre sursele acesteia. Astfel, câtă vreme ar fi prea multe de discutat cu privire la toți autorii citați, în schimb cel puțin despre cei cărora le datorăm cea mai mare parte a mărturiilor, socot că trebuie să spun în prealabil câteva lucruri, ca să se înțeleagă cu ce teme am raportat fiecare dintre aceste mărturii la Chrysippos sau în ce măsură este cazul să le dăm crezare.

CUPRINS

<i>Nota traducătorilor</i>	5
Prefață (de Hans von Arnim)	9

PARTEA I. ZENON DIN KITION

1. Despre viața, obiceiurile și scrierile lui Zenon n. 1–44	33
2. Fragmentele și învățăturile lui Zenon n. 45–46	52
<i>A. Fragmente logice n. 47–51</i>	52
Despre teoria cunoașterii (impresie, senzație, criteriu) n. 52–73	53
Retorica n. 74–84	63
<i>B. Fragmente fizice.</i>	67
I. Despre principii – Despre materie și spirit – Despre cauză – Despre corpuri și accidentele lor – Despre cele incorporale – Despre timp – Despre vid n. 85–96	67
II. Despre lume – Ea e una – Născută și pieritoare – Rămâne într-un singur loc – Alcătuită din patru elemente – Confla- grație și renaștere – Lumea, viețuitor rațional n. 97–114	72
III. Despre cer și cele cerești n. 115–122.	82
IV. Despre cele terestre: Despre viețuitoare și despre om – Despre originea viețuitoarelor – Despre materia corpului și a minții – Despre sămânță – Despre somn – Despre boli n. 123–133	84
V. Despre sufletul omenesc – Sufletul este suflu – Sufletul este corporal – Sufletul este exalație – Despre părțile sufletului – El continuă să existe după moarte, dar nu este etern – Despre	

parteă conducătoare – Despre glas – Despre simțuri n. 134–151.	88
VI. Teologia: Zeii există – Zeul suprem (eterul) – Un zeu, și totuși mai mulți – Natura, providența – Mantica – Destinul n. 152–177.	93
C. <i>Fragmente morale</i> n. 178	99
I. Despre binele suprem n. 179–189	100
II. Despre lucrurile bune și cele rele n. 190	104
III. Despre lucrurile indiferente n. 191–196	104
IV. Despre instinctul original al „aproprierii“ n. 197–198	107
V. Despre virtute n. 199–204	104
VI. Despre pasiuni n. 205–215	109
VII. Despre înțelept și despre netrebnic n. 216–229	113
VIII. Despre îndatoririle intermediare n. 230–232.	116
IX. Precepte de viață n. 233–271	118
X. Despre Krates, Homer și Hesiod n. 272–332	128
3. Apoftegmele lui Zenon n. 277–332	130
Apendice: Fragmentele lui Zenon raportate la fiecare scriere în parte	141

PARTEA A II-A. DISCIPOLII LUI ZENON

1. Ariston din Chios.	145
Viața n. 333–350	145
Învățăături n. 351–403	151
1a. Apolophanes n. 404–408	168
2. Herillos din Cartagina n. 409–421.	170
3. Dionysios din Herakleia, numit „Apostatul“ n. 422–434.	173
4. Persaios din Kition n. 435–462.	178
5. Fragmentele și maximele lui Cleanthes din Assos	187
Viața și obiceiurile n. 463–480.	187
Scrieri n. 481.	192
Învățăături n. 482.	193
A. <i>Fragmente logice și retorice</i>	193
Utilitatea logicii n. 483.	193

Despre impresii n. 484	193
Despre semnificații n. 485–487	194
Despre semnificate n. 488–490	195
Despre retorică n. 491–492	196
<i>B. Fragmente fizice și teologice</i>	196
Fundamentele fizicii n. 493–504	196
Despre lume și fenomenele cerești n. 505–514	201
Despre viețuitoare n. 515–517	204
Despre sufletul omenesc n. 518–526	205
Despre destin n. 527	208
Despre natura zeilor n. 528–547	208
Despre providență și divinație n. 548–551	215
<i>C. Fragmente morale</i>	217
Despre binele suprem n. 552–556	217
Despre bine și moralitate n. 557–558	219
Despre lucrurile indiferente n. 559–562	220
Despre virtute n. 563–569	221
Despre pasiuni n. 570–575	223
Despre consolare n. 576–577	224
Despre îndatoriri n. 578–586	224
Despre cetate n. 587–591	227
Diverse fragmente n. 589–591	227
Fragmente incerte n. 592–596	228
Apoftegmele lui Cleanthes n. 597–619	229
Apendice: Fragmentele lui Cleanthes raportate la fiecare scriere în parte	234
5a. Sphairos n. 620–630	237
6. Unii dintre stoicii mai vechi n. 631	241